

ДЕТЕРМІНАЦІЯ НАСИЛЬНИЦЬКОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ДІТЕЙ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

Орос О. Б.,
*кандидат соціологічних наук,
доцент кафедри психології
Мукачівського державного університету*

У статті розкрито особливості детермінації насильницької поведінки серед підлітків. Здійснено аналіз теоретико-методологічних основ детермінації насильницької поведінки. Виділено основні групи детермінуючих факторів насильства на мікрорівні, мезорівні та макрорівні; уточнено соціальні чинники насильницької поведінки серед підлітків. Здійснено аналіз специфіки насильницької поведінки дітей підліткового віку, що перебувають під вартою.

В статье раскрыты особенности детерминации насильственного поведения среди подростков. Осуществлен анализ теоретико-методологических основ детерминации насильственного поведения. Выделены основные группы детерминирующих факторов насилия на микроуровне, мезоуровне и макроуровне; уточняются социальные факторы насильственного поведения среди подростков. Осуществлен анализ специфики насильственного поведения детей подросткового возраста, находящихся под стражей.

The features of the determination of violent behavior among adolescents have been revealed in the article. An analysis of the theoretical and methodological foundations for the determination of violent behavior has been carried out. The main groups of determinants of violence at macro level, meso-level, and micro levels have been distinguished; the social factors of violent behavior among adolescents have been specified. The analysis of the specifics of violent behavior of juvenile children in custody has been analyzed.

Ключові слова: насильство, насильницька поведінка, детермінація насильницької поведінки, діти підліткового віку.

Постановка проблеми. Молодіжне насильство є глобальною проблемою не тільки правозахисту, але й громадської охорони здоров'я. За даними ВООЗ, щорічно приблизно 250 000 випадків убивств у всьому світі відбувається серед молодих людей у віці 10 – 29 років, що становить 41% від загального числа випадків вбивств на рік у світі. На кожного молодого чоловіка, вбитого в результаті насильства, доводиться 20-40 випадків отримання серйозних травм, які потребують стаціонарного лікування. Від 3 до 24% молодих жінок повідомляють про те, що їх перший сексуальний досвід носив насильницький характер. Результати дослідження, проведеного в 40 країнах, що розвиваються, показують, що цькуванню і знущанням піддаються 8,6 – 45,2% хлопчиків і 4,8 – 35,8% дівчаток [1]. Детермінація насильства в середовищі дітей є надзвичайно актуальною темою соціологічного дослідження в силу того, що воно є досить поширеним явищем. Уточнення детермінант насильницької поведінки підлітків дозволяє встановити ті фактори та чинники насильства, які продукують постійне відтворення насильства. Проте відстежити динаміку змін цієї проблеми серед підлітків дуже важко через вікові обмеження правової відповідальності та відсутність фіксації насильницьких дій у випадку, якщо вони не мають ознак протиправного діяння. У зв'язку із цим прояви фізичного насильства дітьми не можуть бути предметом дослідження виключно в рамках кримінології, соціології злочинності чи девіантного поведіння. Недостатньо обґрунтованими для дослідження проявів фізичного насильства залишаються статуси педагогіки, психології та медицини. Пропозиція для комплексного вивчення особливостей детермінації насильницьких дій серед дітей залишається відкритою.

Насильство серед дітей підліткового віку набуває загрозливих масштабів і вражає своїми формами та частотою відтворення, що все частіше носить системний характер. Чому саме така ситуація склалася сьогодні? Які особливості детермінації насильства серед підлітків? Над цими питаннями працює багато зарубіжних та вітчизняних науковців, а саме: Л. Розе-Краснор, Г. Гіні, М. Кірка, Н.Р. Крік, К.А. Додже, В. Бернер, К. Шмек, К. Галвег, Н. Гойер, С. Науман, А. Шік, І. Отт, Г. Шмід, Е. Кунче, С. Анлікер, Г. Боденманн, Б. Фей, І. Кон, В. Лунєєв, Є. Ільїн, О. Леонтьєв, В. Ковальов. Наукова проблема полягає в потребі визначення діапазону детермінації насильницької поведінки серед дітей підліткового віку.

Мета статті – дослідити специфічні детермінанти насильницької поведінки серед дітей підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. Спроби пояснити причини насильницької поведінки зосереджено в біологічних, психологічних та соціальних теоріях девіантної поведінки. В основі біологічних теорій лежить уявлення про вроджену агресивність. Ч. Ломброзо ввів у науковий обіг поняття «кримінального типу», стверджуючи, що ці люди вчиняють насильницькі дії через генетичну схильність до такої поведінки. У. Шелдон описує фізичний тип людини, що найбільш схильна до насильницької поведінки – мезоморфи. Психологічні теорії вбачають детермінуючі компоненти в самій системі структури особистості.

Соціологічні теорії орієнтовані на пояснення детермінант насильницької поведінки через дефекти соціальних інститутів. Е. Дюркгейм та Р. Мертон послуговувались поняттям «аномія», щоб розкрити фактори насильницької поведінки. Ситуація значних соціальних трансформацій, в якій ми наразі знаходимося, коли ціннісні та нормативні орієнтири застаріли чи зруйновані, а нові ще не викристалізовано, сприяє зростанню рівня насильства. Спираючись на теорію Е. Сазерленда, можемо пояснити причини насильницької поведінки підлітків через диференційовані зв'язки. Саме насильницький спосіб вирішення питань здається підлітку найефективнішим, якщо переважна більшість його оточення вирішує проблеми саме в такий спосіб. Тобто мова йде про те, що типової поведінки навчаються в найближчого оточення. Культурологічні теорії пояснюють причини насильницької поведінки конфліктом між загальноприйнятою культурою суспільства та нормами, які пропагують субкультури, в даному випадку – нормальне, допустиме застосування насильства. Д. Матза стверджує, що у випадку тривалої трансляції нетипової, девіантної поведінки вона починає виходити за рамки поводження індивіда, поширюється, стає звичною, прийнятною для певного кола осіб. Наочний швидкий ефект застосування насильства може підсилювати таку закономірність. Концепція дослідницької групи Стенфордського університету під керівництвом Дугласа С. Норта пояснює особливості функціонування насильства в суспільстві через особливості функціонування різних соціальних порядків. На думку американських дослідників, «історія людства знала лише три типи соціальних порядків. Першим був примітивний порядок, характерний для малих соціальних груп, товариств мисливців і збирачів» [2]. Перший тип соціального порядку – це порядок обмеженого доступу, який з'явився під час першої соціальної революції. Для порядку обмеженого доступу характерне домінування особистих стосунків, особливо особистих відносин між індивідами, які володіють обмеженими ресурсами цього порядку. Порядки першого типу значно обмежують здатність індивідів формувати соціальні організації та поширює можливість використання насильства.

Насильницька поведінка підлітків є наслідком взаємодії складових частин особистісних особливостей, соціальної спрямованості оточення підлітка і стану системи суспільства. Детермінуючі фактори, що підсилюють ймовірність молодіжного насильства, носять комплексний характер і поділяються на три групи: фактори ризику, що стосуються окремої особистості; мікросоціальні фактори ризику, що стосуються близьких людей (членів сім'ї, друзів, сексуальних партнерів і ровесників); макросоціальні фактори ризику, що стосуються місцевої громади та суспільства в цілому.

Для дослідників ЮНІСЕФ соціальні чинники поділяються на дві категорії: 1. Політичні, культурні та законодавчі. 2. Соціально-економічні та середовищні. «До першої групи віднесено: політика та законодавство; культурні та релігійні норми, ставлення та очікування; рівні політичної та економічної стабільності зростання; система соціального забезпечення; глибина розриву між бідними та багатими; рівень солідарності між поколіннями в межах суспільства. У другу групу включено: рівні бідності, безробіття, злочинності та насильства в громаді; якість послуг, інформації, програм, способів проведення вільного часу в громаді; життя в місті – життя в селі; існуючі норми, стереотипи, соціальні мережі, значущий тиск; рівні стигматизації, дискримінації та порушення прав людини, наркотична ситуація, рівні мобільності та міграції» [3, с. 25]. До категорії запобіжних факторів дослідниками віднесено: довірливі стосунки з батьками або дорослими в громаді, що можуть позитивно впливати на дітей, благополучне середовище в школі, добре розвинуті життєві навички та впевненість у собі, духовні вірування, активне залучення до суспільного життя.

Авторами дослідження Генерального Секретаря Організації Об'єднаних Націй з питань насильства щодо дітей встановлено «раптове, гостре збільшення показників насильницького переслідування та відповідних правопорушень у віці приблизно 15 років. Це означає, що в підлітковому віці починає діяти ціла низка факторів, що сприяють поширенню фізичного насильства – насамперед, у стосунках між підлітками. Таке насильство можна відстежувати за чіткими моделями місць, часу, потенційних жертв та факторів (наприклад, вживання алкоголю чи економічна нерівність) його вчинення». У принципі, таке насильство можна легко передбачити і попереджувати через втручання на рівні населення» [4, с. 287].

Насильство з боку інших дітей дуже часто відбувається в ситуації, коли діти перебувають під інституційним доглядом. Саме ці діти є найбільше вразливими до насильства з боку своїх ровесників.

Насильству з боку інших дітей сприяє відсутність приватного життя та поваги до культурної ідентичності, розчарування, переповнені приміщення, а також неможливість відокремити особливо уразливих дітей від старших, агресивніших дітей. «Працівники закладів утримання дітей можуть схвалювати і навіть заохочувати дітей до насильства з метою додаткової підтримки контролю або просто заради власних розваг» [4, с. 189]. Але найбільш небезпечна форма насильства з боку дітей існує в суперечках між молодіжними бандами, які існують як за місцем проживання, так і в закладах для утримання під вартою неповнолітніх правопорушників.

Дуже небезпечною формою насильства є заподіяння шкоди собі, яке розглядається як одна з форм агресії. За визначенням Д.В. Жмурова, «агресія – це усвідомлена поведінка індивіда (групи індивідів), що заподіює психологічну, фізичну або матеріальну шкоду іншій людині, групі людей та/або самому собі» [5]. Діти, які перебувають під вартою, доволі часто можуть схилитися до того, щоб покалічити себе чи скоїти самогубство через насильство, недбайливе ставлення і жахливі життєві умови. Тривале чи невизначене утримання та ізоляція також здатне погіршити стан психічного здоров'я і підвищує ризик самодеструктивної поведінки. Що стосується дітей, які перебувають у закладах для дорослих, то ризик самодеструктивної поведінки тут є особливо високим. «Деякі дослідження, проведені в Сполучених Штатах, вказують, що діти, які утримуються у в'язницях чи колоніях для дорослих, у вісім разів більш схильні до самогубства, ніж ті, хто перебуває в центрах для утримання неповнолітніх правопорушників» [4, с. 200].

Поряд із індивідуальними чинниками насильства (біологічні особливості та особиста історія як дитини, так і членів її родини) П.С. Пінейру досліджує фактори стосунків (спосіб, в який дитина спілкується та взаємодіє з батьками, братами і сестрами), що можуть вплинути на вірогідність перетворення дитини на жертву або чинник насильства. Так, гіперактивність дитини (індивідуальний чинник), за умови послабленої уваги батьків або, навпаки, в умовах суворої дисципліни (фактори стосунків), утворюють фактори ризику участі дітей у насильницьких діях в якості жертви чи зловмисника.

До ситуативного чинника проявів насильства дітьми можуть бути зараховані: доступність вогнепальної зброї, алкоголю, фізичне середовище (структура устрою громади, щільність заселення та планування, наявність послуг та зручностей, які сприяють добробуту родини), примусове виселення, молодіжні банди, заворушення та локальні конфлікти. Суспільними факторами насильства виступає урбанізація та швидкі демографічні зміни, бідність, нерівність та соціальне виключення. Вищезазначені соціальні фактори важко диференціювати із ситуативними чинниками та факторами стосунків в силу того, що всі вони належать до категорії *ad hoc* і здатні виступати пусковими чинниками проявів насильства.

Особливо важливим соціальним фактором у діапазоні соціальної обумовленості поведінки дітей, які демонструють прояви фізичного насильства, є реагування на факти насильства дітей у громаді та суспільстві після їх виявлення, «постфактум» (*post hoc*). Особливістю цього фактору є те, що він не може бути безпосереднім чинником насильства і пасивною умовою. Реагування на прояви фізичного насильства дітьми може відбуватися в таких формах: оцінка громадською думкою, втручання, спрямовані на покращення стосунків всередині родини або зміну форм батьківства, підтримка освіти та соціалізації на рівні громади, зниження рівню прогулів школи та повернення до школи тих, хто її покинув, створення неформальних можливостей для навчання, залучення до програми наставництва, спорту та молодіжної діяльності, утримання неповнолітніх правопорушників під вартою.

З метою визначення особливостей детермінації насильницької поведінки серед дітей підліткового віку нами було проведено індивідуальні опитування (N=21) дітей, які перебувають під вартою в ізоляторах тимчасового тримання (ІТТ) міськрайвідділів міліції Закарпатської області, затриманих за скоєння насильницьких злочинів. Серед дітей, які перебувають під вартою: 90,5% – хлопці, 9,5% – дівчата. Вік опитуваних – від 11 до 17 років, середній зріст – 158,9 см.

Дітям було запропоновано добровільно розповісти про себе, свою родину, де і як вони проводили вільний час, про подію, яка визначила їх місце перебування під вартою та обрати один із запропонованих варіантів відповіді щодо причин застосування фізичного насильства проти інших. Під час опитування дітей у приміщенні знаходився охоронець, тому воно проходило методом вибору одного із заздалегідь підготовлених варіантів відповіді. Респонденту дозволялось задавати лише додаткові питання щодо уточнення процедури вибору відповіді.

За допомогою інтерв'ю було також встановлено: місце проживання респондента, кількість членів сім'ї, наявність у неповнолітніх батька і мами та їх професії. Було встановлено, що більша частина опитаних вільний час перебувала на вулиці та розважалась із друзями (76,2%), вдома допомагали батькам 9,5%, займалися спортом на спортивному майданчику 9,5%, навчалось тільки 4,8%.

За результатами опитування з приводу особливостей мотивації насильницького вчинку дітей, всі відповіді були згруповані в три групи: немотивований вчинок, потреба самоствердження та поганий вплив оточення. Переважна більшість опитаних дітей визнало, що застосування фізичного насильства було немотивованим вчинком (61,9%), другу позицію зайняла потреба самоствердження (28,6%), на останньому місці – поганий вплив оточення (9,5%).

Отримані результати опитування було згруповано в кростаблицю та розраховані коефіцієнти корелятивного зв'язку між змінними. Аналіз результатів дослідження виявив певні психосоціальні особливості групи дітей, які перебувають під вартою. Найзначущим виявився зв'язок гостро імпульсивного необдуманого застосування фізичного насильства дітьми із відсутністю сім'ї (коеф. кореляції за Пірсоном $-0,264$). Встановлено, що та частина дітей, які зростають без батька, частіше вказують, що застосування ними фізичної сили – це наслідок негативного впливу оточення, тобто частіше перекладають провину на друзів та батьків ($0,339$). Присутність у сім'ї батька має зворотний вплив на проведення дітьми вільного часу на вулиці ($-0,406$), часу розваг із друзями ($-0,174$) та застосування підлітками фізичного насильства через потребу самоствердження ($-0,290$).

Значний обернений зв'язок встановлений між професійною зайнятістю матері та поясненням насильницької поведінки як немотивованого вчинку ($-0,429$). Головним мотивом насильницької поведінки підлітків, мати яких не працює, визначена потреба самоствердитися. Прямий корелятивний зв'язок встановлено між зайнятістю батька підлітка та немотивованістю застосування фізичного насильства ($0,530$).

У результаті дослідження встановлено, що для дітей із багатодітних сімей (або варіант полі-нуклеарної сім'ї) фізичне насильство є засобом для самоствердження $0,577$, але діти із багатодітних сімей не пояснюють застосування фізичного насильства немотивованими вчинками – $0,401$. Підлітки з багатодітних сімей частіше виступають ініціаторами створення ситуацій трансляції насильницької поведінки. Отже, виявлено значний вплив саме постаті батька на особливості формування насильницької поведінки підлітків. Відсутність батька провокує стратегію уникнення особистої відповідальності за скоєні протиправні дії. Водночас діти, які походять із повних сімей, ефективніше планують свій вільний час, менше безцільно вештаються на вулиці. Більшість підлітків, що вчинили протиправне насильницьке діяння, походять із неблагополучних сімей. Підлітки, батьки яких через професійну зайнятість не приділяють їм достатньо уваги, пояснюють свої насильницькі дії як немотивований вчинок. У схожій ситуації опинилися також підлітки із багатодітних сімей, так само як і діти, в яких немає сім'ї. Не викликає сумніву, що сімейні фактори ризику є ключовими у формуванні насильницького поведінки дитини. На думку А. Бандури, саме сім'я повинна забезпечити хоча б мінімальну основу для ефективної соціалізації. Як зазначає О. Змановська, агресивна поведінка формується трьома механізмами: уподібнення і наслідування агресора; як захисна реакція на агресію та протестна реакція на фрустрацію базових потреб [6].

Висновки. Причини та умови злочинності дітей, як і злочинності в цілому, носять соціально обумовлений характер. Вони, перш за все, залежать від конкретних історичних умов життя суспільства, від змісту і спрямованості його інститутів, від сутності та способів вирішення основних протиріч. В останні роки склалася стійка думка про те, що головною причиною злочинності дітей та її стрімкого зростання є різке погіршення економічної ситуації і зростання напруженості в суспільстві. Звичайно, все це впливає і на дорослу злочинність, проте стрімке зниження рівня життя позначається найсильніше на категорії дітей, адже у всі часи діти були і залишаються найбільш «вразливою» частиною суспільства. «Вразливість» полягає в тому, що відмінність дітей (слабкою психікою, несформована до кінця система цінностей) робить їх більш схильними до впливу чинників, яким дорослі люди протистоять набагато успішніше.

Не маючи можливості законним шляхом задовольняти свої потреби, багато дітей починають «робити гроші» і добувати необхідні речі і продукти в міру своїх сил і можливостей, часто шляхом вчинення злочину. Діти активно беруть участь у рекеті, незаконному бізнесі та інших видах злочинної діяльності.

Суб'єктивні моделі дітей із делінквентною поведінкою відрізняються максимальною невизначеністю. Уявне майбутнє дітей із делінквентною поведінкою, перебуваючих у невизначеності, лякає їх, породжує песимізм та відчайдушність. Ці фактори здатні зумовлювати прояви агресії та прояви фізичного насильства дітьми по відношенню до інших.

Об'єктивним чинником насильства виявляється не природна схильність людини, а соціальні норми, штучно створені бар'єри та обмеження ступеня свободи людей. Найбільш велика кількість бар'єрів та обмежень випадає на долю дітей старшого підліткового віку, кримінальна активність яких останніми роками зростає. Причому характер цієї активності має загрозливі риси зухвалості, жорстокості, цинізму, насильства. Основними причинами цього є, по-перше, фізіологічні та психічні риси, які взагалі характерні для дітей: соціальна незрілість, що контрастує з бурхливим фізіологічним дозріванням, прагненням випробувати нові відчуття; по-друге, нездатність прогнозувати наслідки різноманітних дій, сильне прагнення до незалежності.

Отже, детермінація насильницької поведінки дітей підліткового віку відбувається на трьох рівнях: мікрорівень (фактори ризику, що стосуються окремої особистості, особливості структури особистості); мезорівень включає найближче оточення дитини (членів сім'ї, друзів, сексуальних партнерів і ровесників); макрорівень охоплює фактори ризику, що стосуються місцевої громади та суспільства в цілому.

Перспективи досліджень соціальної детермінації фізичного насильства серед дітей підліткового віку мають враховувати механізм формування проявів прямого насильства, що визначається видами потреб, які тотожні механізму формування структурного насильства: виживання, благополуччя, ідентифікації та свободи.

Література:

1. Молодежное насилие. Информационный бюллетень № 356
2. Август 2011 г. URL: <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs356/ru/index.html>.
3. Норт Д. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества. М.: Изд. Ин-та Гайдара, 2011. 480 с.
4. Підлітки груп ризику: доказова база для посилення відповіді на епідемію ВІЛ в Україні: аналіт. звіт / ЮНІСЕФ, Укр. ін-т соц. дослідж. ім. О. Яременка. К.: К.І.С., 2008. 196 с.
5. Пінейру П.С. Доповідь про насильство щодо дітей у світі / Редкол.: Шірін Аумірудді-Чіффра, Ненсі Берон, Джо Бекер та ін. К.: Перфект Стайл, 2006. 364 с.
6. Жмуров Д.В. Словарь терминов агрессии. Иркутск, 2008. 290 с. URL: <http://www.vocabulum.ru/>.
7. Змановская Е.В. М.: Академия, 2007. 288 с.